

مزارعه و مساقات عقود فراموش شده در تامین مالی بخش کشاورزی

عبدالرضا کواری^۱ حسین راحلی^۲

چکیده:

فعالیت اصلی بانک‌ها، خرید و فروش وجوه است. بانک‌ها وجوه را به شکل سپرده جذب نموده و در قالب تسهیلات در اختیار اشخاص قرار می‌دهند. در بانکداری اسلامی ایران وجوه به شکل سپرده جذب و تسهیلات در قالب یکی از عقود اسلامی اعطا می‌شود. هر یک از عقود اسلامی مستلزم فراهم بودن شرایط خاصی بوده و بانک را ملزم به انجام فعالیت خاصی می‌نماید. این مقاله ضمن بررسی عقود مزارعه و مساقات و احکام آنها، جایگاه این عقود را در بین تسهیلات بانک‌ها در ایران بررسی می‌نماید. از بین عقود اسلامی تنها عقودی مانند قرض الحسنه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف و مضاربه در سیستم بانکی کشور مورد استفاده قرار می‌گیرد و سایر عقود به دلایل مختلف کاربرد زیادی نیافته‌اند. در این بین عقود مزارعه و مساقات تقریباً هیچگاه در نظام بانکداری کشور استفاده نشده است. بدون شک عقود مبادله‌ای و مشارکتی مورد استفاده در بانک‌های ایران همگی از عقود صحیح می‌باشند ولی آنچه در عمل مورد استفاده قرار می‌گیرد در بسیاری از موارد خالی از اشکال نیست. که در این بین عقود مضاربه و سلف که در تامین مالی کوتاه مدت بخش کشاورزی کاربرد دارند با تدابیری قابل جایگزینی با عقود مزارعه و مساقات هستند. با بکارگیری عقود مزارعه و مساقات احتمال بکارگیری تسهیلات بانک در امور کشاورزی که مورد نظر مقامات مربوطه و برنامه‌های توسعه کشاورزی می‌باشد افزایش می‌یابد که در نهایت به توسعه روستاها و افزایش اشتغال و نیل به اهدافی همچون خودکفایی در محصولات کشاورزی خواهد انجامید و همچنین با جلوگیری از خروج منابع از بخش کشاورزی مدیریت منابع و در نهایت نقدینگی را در بخش‌های مختلف اقتصاد آسان‌تر خواهد نمود.

واژگان کلیدی: مزارعه، مساقات، عقود اسلامی، تامین مالی

۱. کارمند بانک کشاورزی استان فارس

۲. استادیار دانشگاه تبریز

مقدمه

در اقتصاد کلاسیک عوامل تولید به سه دسته نیروی کار، زمین و سرمایه تقسیم می‌گردند. از دو عامل نیروی کار و زمین به عنوان عوامل پیشین تولید نام برده می‌شود. اهمیت سرمایه به این دلیل است که موجبات افزایش بهره‌وری این عوامل تولید را فراهم می‌کند (بخشوده و اکبری، ۱۳۸۲).

از طرفی دیگر بسیاری از اقتصاددانان پایین بودن بهره‌وری در کشاورزی کشورهای در حال توسعه را به پایین بودن سطح تکنولوژی سازگار و عدم سرمایه کافی برای سرمایه‌گذاری در تولید نسبت می‌دهند (کوپایی، ۱۳۷۹). به عبارت دیگر عوامل متعددی برای پایین بودن سطح تولید و درآمد کشاورزان بیان گردیده، یکی از مهمترین عوامل که به عنوان عامل بازدارنده در مسیر کاربرد و پذیرش تکنولوژی جدید توسط کشاورزان کوچک و انتقال کشاورزی سنتی مورد تاکید سیاستگذاران توسعه قرار گرفته کمبود سرمایه و اعتبار می‌باشد (شهبازی، ۱۳۸۴).

از آنجا که پیشرفت فرم‌های تکنولوژی جدید از قبیل ماشین‌آلات و سیستم‌های آبیاری نیاز به سرمایه زیاد دارند و تامین آن از عهده کشاورزان خرده پا خارج است، بنابراین به سرمایه خارج از مزرعه نیز نیاز است تا تسهیلات لازم برای تغییر در تکنولوژی فراهم شود. از این رو انتظار می‌رود که تسهیلات اعتباری مالی رسمی وسیله‌ای مناسب برای روند انتقال و تسریع در امر توسعه کشاورزی باشد و به عنوان عامل اساسی برای مدرنیزه کردن و تطابق با تکنولوژی جدید مورد استفاده قرار گیرد (سلطانی و نجفی، ۱۳۸۵).

در صورت فقدان یا کمبود اعتبارات لازم زارع به اجبار باید مقداری از درآمد خود را که پس از فصل برداشت حاصل می‌گردد، برای تامین هزینه‌های تولید پس‌انداز کند که در این صورت مصرف و سرمایه‌گذاری او کاهش پیدا کرده و نیز از قدرت او برای سرمایه‌گذاری در امور زیربنایی کاسته خواهد شد. بنابراین اعتبارات کوتاه‌مدت برای تامین هزینه‌های جاری زارعین و اعتبارات بلندمدت در تامین امکانات سرمایه‌گذاری زیربنایی کشاورزی نقص اساسی دارند. از طرف دیگر به باور گروهی از سیاست‌گذاران، اعطای وام ارزان به کشاورزان می‌تواند به عنوان جبران سیاست‌هایی تلقی گردد که معمولاً علیه کشاورزی به کار می‌رود. این عده

معتقدند که وام ارزان وسیله‌ای برای مبارزه با فقر روستایی است لذا سیاست توزیع اعتبارات ارزان قیمت در جوامع روستایی با اهدافی از قبیل افزایش تولید، بیرون راندن منابع غیررسمی، کاهش هزینه تولید، کاهش نابرابری‌ها و انتقال تکنولوژی مطرح گردیده است (نجفی، ۱۳۷۸).

اهمیت تامین مالی بخش کشاورزی

در یک تقسیم‌بندی کار، کشاورزی مدرن یا پیشرفته در مقابل کشاورزی معیشتی قرار دارد. در حد فاصل این دو نوع کشاورزی، گروه دیگری از کشاورزی قرار دارد که علاوه بر تولید محصولات مورد نیاز خود، یک یا چند محصول برای فروش تولید می‌کند. این گروه تا حدی از تکنولوژی مدرن استفاده می‌کند، اما میزان بهره‌وری و تولید آنها در مقایسه با کشاورزی پیشرفته در ایران کمتر می‌باشد (کوپایی، ۱۳۷۹). خصوصیت اصلی کشاورزی مدرن بکارگیری سرمایه و جانشین شدن آن بجای کار و زمین است. در ایران، کشاورزی پیشرفته را بجز در معدودی از مزارع به صورت کشت و صنعت یا شرکت‌های سهامی زارعی و یا مزارع مکانیزه نمی‌توان دید. هرچند که در مورد کارایی واحدهای فوق سخن بسیار است، اما بر اساس تعریف ارایه شده تنها این واحدها هستند که میزان سرمایه‌گذاری در آنها از حد متعارف موجود در مزارع دیگر بیشتر است در مقابل مزارع سنتی را فقط در قطعات بسیار کوچک در نقاط دور افتاده می‌توان مشاهده کرد (کوپایی، ۱۳۷۹).

مزارع سنتی و یا معیشت عمده‌تاً بخشی از کشاورزی هستند که مدت مدیدی بدون تغییر مانده است. مشخصه عمده این مزارع کمبود سرمایه است. علاوه بر آن انتقال دانش در این نوع کشاورزی بر اساس تجربه‌های زارعی است و به کندی صورت می‌گیرد. این مساله باعث گردید است که وسایل و ادوات کشاورزی مشابه قرن‌های گذشته باشد و زارعی در این نوع کشاورزی به تولید محصول مورد نیاز خود می‌پردازند و محصولات تولید شده در مزرعه به مصرف خانوار زارع می‌رسد. در این نوع کشاورزی نهاد اصلی نیروی کار و زمین می‌باشد، حتی نهاده‌های دیگر از قبیل کود، بذر و ابزار و حیوانات بارکش در مزرعه تولید می‌شود (سلطانی و نجفی، ۱۳۸۵).

بهبود تولید محصولات کشاورزی و شرایط زندگی جمعیت روستایی بطور وسیعی بستگی به انتقال از کشاورزی سنتی به یک کشاورزی پیشرفته دارد. سیاستگذاران به منظور کمک و سرعت بخشیدن در امر انتقال کشاورزی سیاست اعتبارات ارزان را مدنظر قرار داده و تجویز نموده‌اند. به اعتقاد آنها معیشتی بودن سیستم کشاورزی موجب عدم رشد مالی بهره برداران و ضعیف ماندن بنیه مالی آنها شده است. بنابراین هرچه توانایی مالی تولیدکنندگان ضعیف‌تر باشد نیاز آنها به سرمایه‌گذاری خارجی بیشتر خواهد بود (بلکبرن، ۱۳۸۰). در نگاه دیگر به این موضوع، به این نظریه باید توجه نمود که قشرهای بسیار تهیدست در کشورهای در حال توسعه برای افزایش سطح تولید و بهبود بخشیدن به سطح زندگی خود، اصولاً منابع مالی لازم را در اختیار ندارند. یکی از راه‌های از میان برداشتن این مانع استفاده از اعتبارات کوچک مقیاس است. اقتصاد خانوار را می‌توان به صورت درختی تلقی کرد که از طریق ریشه‌ها آب را جذب می‌کند تا بتواند مواد غذایی لازم را به شاخه‌هایش برساند. در اینجا آب به مثابه پول، ریشه‌ها منابع مختلف تامین آن و شاخه‌ها تقاضای رقابت‌کننده، برای هر مقدار پول نقدی است که به خانوار وارد می‌شود. شاخه‌های زیرین درخت نمایانگر نیازمندی‌های اساسی اند مانند اجاره بها و پرداخت مالیات، که باید در اولویت قرار گیرند، زیرا تنها پس از این مرحله است که می‌توان در مورد سایر هزینه‌ها تصمیم گرفت (تودارو، ۱۳۷۸). بر این اساس اعتبارات و موسسات اعتباری یک ابزار مهم و ضروری در جهت ایجاد تسهیلات لازم به منظور انتقال تکنولوژی مناسب و سرمایه‌گذاری در کشاورزی و بهبود سطح زندگی بشمار می‌آید (لیونبرگر و گوین، ۱۳۷۴).

بنابراین انتظار می‌رود در صورتی که موسسات اعتباری تسهیلات خود را به موقع در اختیار کشاورزان قرار دهند، تولیدکنندگان بهتر بتوانند از وام دریافتی استفاده بهینه نمایند و درآمد خود را افزایش دهند. موضوع اعتبارات کشاورزی یکی از مسایل مهم کشاورزی می‌باشد که لازم است در نحوه توزیع و بکارگیری آن دقت و ظرافت کامل بکار گرفته شود تا هرچه بیشتر در شکوفایی اقتصاد و توسعه کشاورزی و در بالا بردن سطح درآمد کشاورزان و بهبود وضع زندگی آنها مفید و موثر واقع شود. همچنین با توجه به رشد سریع جمعیت روستایی و تخصصی شدن تولیدات کشاورزی، تقاضا برای خدمات مالی رو به افزایش

می‌باشد، بنابراین بهبود بازار مالی روستایی یک نیاز ضروری برای حمایت کار از توسعه کشاورزی می‌باشد. زیرا که بسیاری اعتقاد دارند که وام‌های کشاورزی بخش عمده‌ای از نهاده‌های مورد نیاز برای سرعت بخشیدن به توسعه کشاورزی می‌باشد. یک سیستم اعتباری کارآ و موفق در تامین و تعیین مسیر توزیع مناسب اعتبارات می‌تواند نقش موثری را در روند توسعه کشاورزی داشته باشد (سلطانی و نجفی، ۱۳۸۵).

در مورد تامین مالی کشاورزان و نقش بازار مالی روستایی به طور کلی دو دیدگاه گوناگون وجود دارد که در ادبیات موجود بنام رهیافت سنتی و رهیافت نوین شناخته می‌شوند. در رهیافت سنتی که پیشینه آن به دهه ۱۹۵۰ میلادی برمی‌گردد، به مقوله تامین مالی کشاورزی یا تدارک وام برای کشاورزان بصورت جریان یک سویه تزریق سرمایه به کشاورزی نگریسته می‌شود. در رهیافت نوین که از اوایل دهه ۱۹۸۰ میلادی شکل گرفته است، به مقوله تامین مالی کشاورزی همچون فرایند واسطه‌گری، یعنی مبادله دارایی‌ها و بدهی‌های مالی فعالان اقتصادی روستا نگریسته می‌شود (شهبازی، ۱۳۸۴). به عبارت دیگر بازار مالی روستایی به سبب نقش موثری که در تامین منابع مالی و نقدینگی مورد نیاز برای توسعه بخش کشاورزی دارد، از اهمیت در خور توجهی برخوردار است کشاورزی به ماهیت آن و بخصوص به دلیل بلندتر بودن دوره تولید در اغلب فعالیت‌های آن، نیاز بیشتری به اعتبارات دارد. از سوی اولویت و محدودیت بخش کشاورزی در کشور ما و ضرورت توسعه گنجایش‌های تولیدی این بخش نیاز به منابع مالی و اعتباری را بیشتر می‌کند. بنابراین وجود یک بازار مالی کارآمد که نیاز مالی روستاییان و کشاورزان را با هزینه مبادله به نسبت اندکی، تامین کند از جمله نیازهای بنیادین توسعه بخش کشاورزی به شمار می‌رود (یعقوبی و یعقوبی، ۱۳۸۴).

نقش تامین مالی در توسعه کشاورزی ایران

نقش اعتبارات در توسعه کشاورزی ایران بسیار با اهمیت است، بخصوص پس از اجرای اصلاحات ارضی و تبدیل شدن رعایا به خیل عظیم خرده مالکان این نیاز بیشتر خود را نشان داده است. در آغاز سازمان‌هایی مانند سازمان تعاون روستایی وظیفه اعطای چنین وام‌هایی را عهده‌دار بود. تا سال ۱۳۰۹ شمسی هیچگونه موسسه اعتباری رسمی که به کشاورزان خدمات مالی ارایه کند وجود نداشت. در این سال تاسیس بانک فلاحتی به تصویب مجلس شورای

ملی سابق رسید. در سال ۱۳۱۲ بانک فلاحتی صنعتی تشکیل شد و در سال ۱۳۴۷ موسسه دیگری به نام صندوق توسعه کشاورزی تشکیل گردید که در سال ۱۳۵۲ به بانک توسعه کشاورزی ایران تغییر نام داد و بلاخره بعد از انقلاب در سال ۱۳۵۷ با تصویب مجمع عمومی بانک‌ها از ادغام بانک توسعه کشاورزی و تعاون کشاورزی، بانک کشاورزی فعلی به وجود آمد (یزدخواستی، ۱۳۸۲). با ایجاد بانک کشاورزی این وظایف به این بانک محول گردید. همواره نوع و میزان وام‌ها، مقدار بهره و چگونگی پرداخت آن مورد نقد دست‌اندرکاران بوده است. زمانی از وام‌های کم‌بهره به دلیل حمایت از بخش کشاورزی سخن می‌رود و در مقطعی دیگر با این فرض که کشاورزان ارزش سرمایه را نمی‌دانند و تسهیلات اعتباری را در مصارفی غیر از امور کشاورزی هزینه می‌کنند از تسهیلات بانکی با بهره بالاتر حمایت می‌شود. اما با تحقیق بیشتر مشخص می‌شود که دستیابی به اعتبارات مورد نیاز هم با محدودیت‌های فراوانی روبروست. پس از جنگ جهانی دوم برنامه توسعه کشاورزی جهان سوم شکل جدیدی به خود گرفت. در ایران علاوه بر این روستاها درصد بالایی از جمعیت کشور را در خود جای داده‌اند و همچنین به خاطر اینکه محل تولید محصولات کشاورزی هستند و تأثیری که این محصولات در تولید ناخالص ملی دارند، مورد توجه قرار گرفتند. اما با توجه به بافت، موقعیت و شرایط خاص حاکم بر روستا و کشاورزی در عمل سرمایه‌گذاری در سطح مطلوب و مورد نیاز صورت نپذیرفت. از طرف دیگر، کشاورزان فقیر هم توانایی چنین کاری را نداشتند. در نتیجه در این مقطع اعتبارات هنگفتی از طریق بانک مرکزی با نرخ‌های ارزان کشاورزی به تعاونی‌های اعتباری سپرده و مقررات جدیدی برای پرداخت هرچه بیشتر تسهیلات کشاورزی وضع گردید (یعقوبی و یعقوبی، ۱۳۸۲).

بعد از انقلاب اسلامی و جایگزینی سیستم بانکداری موجود با سیستم بانکداری اسلامی، دولت توجه خاصی نسبت به بخش کشاورزی و افزایش تولید آن مبذول داشته است. به منظور تسهیل در امر انتقال گام‌های متعددی از قبیل ملی کردن موسسات اعتباری و مالی و تجدید سازمان بانک تخصصی کشاورزی و سایر بانک‌ها نموده و اعتبارات بانک کشاورزی برای افزایش تسهیلات بانکی آن در حد قابل توجهی افزایش یافت (بانکداری اسلامی، ۱۳۸۶).

عملکرد بانک‌های تخصصی کشاورزی در کشورهای در حال توسعه، به طور کلی حاکی از آن است که این بانک‌ها دارای نقش موثری هستند و باعث تقویت بنیه مالی کشاورزان، در نتیجه تامین نیازهای جامعه به محصولات کشاورزی گردیده‌اند. این بانک‌ها به عنوان اهرم اعتباری دولت در بخش کشاورزی نقش بسیار حساسی را به عهده دارند. از آنجا که با بهره‌گیری صحیح از اهرم اعتبارات می‌توان جریان تصمیم‌گیری فعالیت بخش خصوصی را در راستای برنامه‌ها و سیاست‌های دولت سوق داد، لذا بانک کشاورزی باید به مثابه ابزاری جهت فعالیت‌های مستقیم دولت در امر سرمایه‌گذاری‌های ضروری برای توسعه کشاورزی کشور باشد. بنابراین این بانک‌ها (بانک‌های تخصصی کشاورزی) با توجه به اولویت‌ها و محدودیت‌های تعیین شده در سیاست‌های اقتصادی، کشاورزی و پولی دولت‌ها، منابع مالی خود را در اختیار کلیه فعالیت‌های کشاورزی و صنایع وابسته قرار دهند. بنابراین وظیفه بانک تخصصی کشاورزی عبارت است از اعطای تسهیلات مالی به واحدهای کشاورزی و صنایع وابسته و سرمایه‌گذاری و مشارکت در واحدهایی که بخش خصوصی تمایل به سرمایه‌گذاری در آنها را ندارند اما محصولات آنها مورد نیاز جامعه است (کوپایی، ۱۳۷۹). در حال حاضر از عمر اولین موسسه اعتباردهنده در کشاورزی ایران هفتاد سال می‌گذرد. این نهاد مانند همه کشورهای در حال توسعه به منظور حمایت از بخش کشاورزی ایجاد شده است. بانک کشاورزی عهده‌دار تامین اعتبارات مورد نیاز کشاورزان با اهداف چندگانه افزایش تولید، تعدیل درآمدها، تسهیل پذیرش تکنیک‌های جدید کشاورزی، جبران خسارات ناشی از بلایای طبیعی، کاهش تنش‌های سیاسی، پاسخگویی به انتظارات اجتماعی و غیره بوده است.

بخش کشاورزی در حال حاضر یکی از مهمترین بخش‌های اقتصادی کشور است. بیش از ۲۵٪ تولید ناخالص داخلی و حدود ۳۵٪ اشتغال کشور وابسته به این بخش است. حدود ۴۳٪ از جمعیت کشور نیز در روستاها زندگی می‌کنند که معیشت بسیاری از آنها به نحوی به این بخش مرتبط است. علاوه بر این بخش عمده‌ای از صادرات غیرنفتی، قسمت اعظم نیازهای غذایی کشور (حدود ۸۰٪) را بخش کشاورزی تامین می‌کند و به عنوان محوری زمینه‌ساز توسعه سایر بخش‌ها و شکوفایی اقتصادی کشور می‌باشد، بنابراین توجه به این بخش ضروری می‌باشد (بخشوده و اکبری، ۱۳۷۵).

مقایسه تامین مالی ربوی و تامین مالی اسلامی:

در بانکداری ربوی بین بانک و مشتری و تسهیلات رابطه مستقیمی وجود دارد و بر اثر همین رابطه مستقیم، رابطه داین و مدیون به وجود می‌آید. ولی در بانکداری اسلامی نقل و انتقال مالکیت مطرح است و بانک قبل از اعطای تسهیلات به مشتری مالکیت کالای مورد معامله را بدست می‌آورد سپس در انتقال مالکیت به مشتری طبق موازین شرعی و در قالب عقود چهارده‌گانه سود یا درآمد کسب می‌کند.

اقلام عمده دارایی در بانک داری ربوی و اسلامی

اقلام عمده دارایی در بانکداری اسلامی	اقلام عمده دارایی در بانکداری ربوی
تسهیلات قرض‌الحسنه	وام‌ها
تسهیلات مضاربه	اعتبارات
تسهیلات مشارکت	سایر سرمایه‌گذاری‌ها
تسهیلات فروش اقساطی	
تسهیلات سایر عقود	

اعتبار طبق تعریف، تعهدی است بر پرداخت آتی در قبال پول، کالا یا خدماتی که در زمان حاضر در اختیار قرار می‌گیرد. بدین گونه پرداخت عملاً به بعد موکول می‌گردد و به صورت غیرمستقیم پول به صورت وام به متقاضی اعطا می‌شود. وام نیز مبلق معینی است که از یک بانک تجاری به نرخ بهره متداول دریافت می‌گردد. بنابراین کل نظام بانکداری ربوی بر رابطه داین و مدیون استوار است.

در بانکداری اسلامی پرداخت وام جز در مورد قرض‌الحسنه مجاز نیست و سایر تسهیلات اعطایی در چهار چوب قراردادها و عقود اسلامی بر اساس موازین شرعی در سه گروه مشارکات، مبادلات، و تعهدات انجام می‌شود.

تراز ساده یک بانک اسلامی

بدهی	دارایی
منابع:	مصارف:
سرمایه	تسهیلات اعطایی:
سپرده‌های دریافتی:	قرض الحسنه اعطایی
قرض الحسنه: (جاری و پس انداز)	مشارکات: (مضاربه، مشارکت، سرمایه‌گذاری مستقیم، مزارعه، مساقات)
سرمایه‌گذاری: (کوتاه مدت و بلند مدت)	مبادلات: (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف، خرید دین)
	تعهدات: (جعاله و گشایش اعتبار و صدور ضمانت نامه)

از بین عقود اسلامی ذکر شده در جدول بالا با توجه به مشاهدات میدانی، تنها عقود مانند قرض الحسنه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف و مضاربه در سیستم بانکی کشور مورد استفاده قرار می‌گیرد و سایر عقود به دلایل مختلف کاربرد زیادی نیافته‌اند. در این بین عقود مزارعه و مساقات تقریباً هیچگاه در نظام بانکداری کشور استفاده نشده‌اند، به گونه‌ای که با مراجعه به سایت بانک‌های مختلف کشور تنها بانک ملت از این عقود در قسمت انواع تسهیلات اعطایی خود نام برده است که در مورد استفاده از آنها در این بانک نیز در سطح گسترده مدرکی در دست نمی‌باشد. با مراجعه به سایت بانک‌های اسلامی کشورهای بحرین،

بنگلادش، کویت، مالزی، پاکستان، ترکیه و امارات متحده عربی نیز نشانه‌ای از استفاده از این عقود یافت نشد و بیشتر قواعد استفاده شده در این بانک‌ها مشابه عقود مشارکت، مضاربه، قرض‌الحسنه و فروش اقساطی در بانک‌های ایران است.

با توجه به جدول بالا در سال‌های ۱۳۸۳ الی ۱۳۸۶ صرف‌نظر از بخش مسکن که غالباً تسهیلات آن با استفاده از عقود مبادله‌ای انجام می‌شود، بخش عمده تسهیلات اعطایی بانک‌های ایران در قالب عقود مشارکتی پرداخت شده ولی در این بین اثری از عقود مزارعه و مساقات وجود ندارد و ارقام احتمالی آن نیز نتوانسته اند به عنوان یک عقد مستقل در جداول آماری بانک مرکزی جای گیرند. این مهم با وجود حجم زیاد اعطای تسهیلات در بخش کشاورزی به خصوص تسهیلات کوتاه مدت که اغلب در قالب عقد سلف اعطا می‌شود، جالب توجه است.

تسهیلات اعطایی بانک‌ها و موسسات اعتباری به تفکیک عقود اسلامی (سایت بانک مرکزی، ۱۳۸۷)

نوع عقد	اسفند ۱۳۸۳	اسفند ۱۳۸۴	اردیبهشت ۱۳۸۵	اسفند ۱۳۸۶
قرض‌الحسنه	۲۸۸۰۲/۷	۸۳۲۸۳۱/۹	۳۵۸۵۵	۵۱۰۱۲/۶
مضاربه	۳۷۸۹۰/۸	۵۷۲۹۹/۳	۵۸۰۳۸/۳	۱۴۴۸۰۱/۵
سلف	۳۵۳۰۳/۹	۴۳۰۵۷/۱	۴۲۷۰۳/۱	۶۳۲۶۴/۱
مشارکت مدنی	۴۲۴۹۶/۴	۶۲۷۸۹/۶	۶۰۹۴۲/۷	۲۵۸۳۱۵/۸
جعاله	۱۲۸۵۲	۱۴۴۵۰/۲	۱۴۳۴۰/۵	۷۰۳۷۷/۵
فروش اقساطی	۲۲۴۳۶۰/۹	۲۷۹۴۵۳/۹	۲۷۷۸۸۰/۲	۷۸۴۴۷۵/۷
اجاره به شرط تملیک	۹۳۴۰/۹	۲۰۳۲۸/۶	۲۰۶۸۹/۱	۲۹۴۳۱/۸
مسکن	۱۵۴۱۴۱/۱	۲۱۵۸۶۱/۱	۲۲۲۵۰۳/۶	-
مشارکت حقوقی	۱۴۳۹۶/۲	۲۰۴۲۹	۲۰۷۰۶/۴	۲۲۵۳۳/۳
سرمایه‌گذاری مستقیم	۵۸۶۰/۱	۸۰۴۱/۶	۸۷۳۹/۹	۱۴۱۸۱
خرید دین	۳۴۷/۴	۱۰۶۵	۹۲۱/۶	-
انواع معاملات	۲۹۷۱/۹	۳۶۵۵/۳	۳۵۶۹/۶	-
سایر	-	-	۷۸۷۴۰/۷	۱۷۷۳۹۷/۹

قرارداد مزارعه:

مزارعه را می‌توان یکی از روش‌های تامین نیازهای مالی کوتاه‌مدت در بخش کشاورزی دانست، زیرا اعتبار تخصیص یافته برای این امر مستقیماً به مصرف واقعی می‌رسد و در رشد و افزایش تولیدات کشاورزی موثر خواهد بود (بانکداری اسلامی، ۱۳۸۶).

مزارعه یا قرارداد کشاورزی بین مالک زمین و کشاورز منعقد می‌شود، به این صورت که قرارداد می‌کند که مالک زمین را در اختیار کشاورز قرار دهد و کشاورز زمین را کشت کند و محصول آن بر اساس نسبت مشخصی که مورد توافق طرفین قرار گرفته، مثلاً نصف یا ثلث و یا کمتر یا بیشتر بین آنها تقسیم شود (محمودی گلپایگانی، ۱۳۸۲).

شرایط مزارعه:

آیت‌الله مکارم شیرازی شرایط مزارعه را چند شرط می‌داند:

- ۱- صاحب زمین و زارع هر دو باید بالغ و عاقل باشند و با قصد و اختیار خود مزارعه را انجام دهند و حاکم شرع آنها را از تصرف در اموالشان جلوگیری نکرده باشد و سقیه نباشند.
- ۲- همه حاصل زمین به یکی از آن دو اختصاص داده نشود.
- ۳- سهم هر کدام به طور مشاع باشد، مانند نصف یا ثلث حاصل و مثل اینها، بنابراین اگر شرط کند که نوعی از حاصل مخصوص به یکی و نوع دیگر مخصوص دیگری باشد، یا شرط کنند حاصل فلان قسمت از زمین مال یکی و حاصل قسمت دیگر مال دومی باشد صحیح نیست و نیز اگر صاحب زمین بگوید این زمین را زراعت کن و هر چه می‌خواهی به من بده باطل است.
- ۴- باید مدتی را که زمین در اختیار زارع است معین کنند و به اندازه‌ای باشد که بدست آمدن حاصل در آن مدت ممکن شود.
- ۵- زمین باید قابل زراعت باشد ولی اگر زمین آماده نیست ولی می‌توان کاری کرد که آماده زراعت شود مزارعه صحیح است.

۶- نوع زراعت را باید معین کند مگر این که زراعت هرچه باشد تفاوتی در نظر آنها و نظر توده مردم نداشته باشد و یا اینکه معلوم باشد که این زمین برای چه زراعتی مناسب است.

۷- باید زمین معین باشد بنابراین اگر کسی چند قطعه زمین دارد و بگوید یکی از آنها را به مزارعه دادم در صورتی که زمین‌ها در مرغوبیت متفاوت باشد مزارعه باطل است، ولی اگر آن زمین‌ها یکسان است و مثلاً بگوید مقدار ۵ هکتار از این زمین را به تو واگذار می‌کنم مانعی ندارد و نیز ممکن است زمین را بدون اینکه زارع دیده باشد با اوصاف برای او بیان کنند.

۸- مخارج زراعت و همچنین بذر و مانند آن را باید معین کنند که بر عهده چه کسی است؛ ولی اگر مخارجی را که هر کدام باید بکنند میان مردم آن محل معلوم باشد کافی است (مکارم شیرازی ۱۳۸۵).

مزارعه در قانون عملیات بانکی بدون ربا :

در قانون عملیات بانکی بدون ربا، مزارعه نیز با عنوان یک قرارداد شرعی که در ساختار اقتصادی جامعه می‌تواند نقش مفیدی داشته باشد مورد توجه قرار گرفته است. ذیلاً به ذکر مواد قانونی مذکور می‌پردازیم:

ماده ۷۱: مزارعه قرار دادی است که به موجب آن یکی از طرفین (مزارع) زمین مشخص را برای مدت معینی به طرف دیگر (عامل) می‌دهد تا در زمین مذکور زراعت کرده و حاصل بین مزارع و عامل تقسیم گردد.

ماده ۷۲: بانک‌ها می‌توانند به منظور افزایش بهره‌وری و تولید محصولات کشاورزی به عنوان مزارع، اراضی مزروعی را که ملک آنها بوده و یا ملکی باشد که به هر عنوان مجاز در تصرف و بهره‌برداری از آن باشند، طبق قرارداد به مزارعه واگذار نمایند.

تبصره: بانک‌ها می‌توانند علاوه بر زمین عوامل لازم دیگر نظیر آب، بذر، کود، سم، وسایل و ابزار تولید و وسایل حمل و نقل را طبق قرارداد تامین نمایند.

ماده ۷۳: بانک‌ها می‌توانند در موارد ضروری با توجه به نسبت سهم طرفین از محصول مبلغی به صورت نقدی طی دوره تولید به عامل پرداخت کنند.

قرار داد مساقات :

مساقات یعنی قرار داد بین صاحب باغ و کشاورز که به موجب آن کشاورز موظف است باغ را تا مدت معین آبیاری و مراقبت کند و با نسبت معین با صاحب باغ در محصول شریک باشد.

این قرارداد مانند قرار داد مزارعه لازم است و با وفات یکی از طرفین منفسخ نمی شود، بلکه وارث به جای او نقشش را عهده دار خواهد بود. ولی اگر در قرارداد شرط فسخ شده باشد تا موید مقرر حق فسخ دارند (محمودی گلپایگانی، ۱۳۸۲).

شرایط مساقات :

مساقات چند شرط دارد :

- ۱- مالک و باغ دار باید بالغ و عاقل باشند.
- ۲- کسی آنها را مجبور به این کار نکرده باشد.
- ۳- ممنوع از تصرف در اموال خود نباشند.
- ۴- مدت مساقات باید معلوم باشد و اگر ابتدای آنرا معین کنند و آخر موقعی قرار دهند که حاصل آن سال بدست می آید صحیح است.
- ۵- باید سهم هر کدام به صورت نصف یا ثلث حاصل و مانند آن باشد بنابراین اگر قرار بگذارند که مثلاً یک تن از میوه، مال صاحب باغ و بقیه مال کسی است که کار می کند معامله باطل است.
- ۶- باید قرارداد معامله را پیش از ظاهر شدن میوه بگذارند و اگر بعد از ظاهر شدن میوه و پیش از رسیدن آن بگذارند چنانچه کارهایی مانند آبیاری و سم پاشی که برای پرورش میوه لازم است باقی مانده باشد، مساقات صحیح است و گرنه مساقات اشکال دارد و اگر فقط احتیاج به کارهایی مانند چیدن میوه و نگهداری آن باشد قرارداد آنها صحیح است، ولی مساقات نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵).

نتیجه‌گیری:

نتایج مطالعات نشان داده‌اند اصلی‌ترین دلیل دریافت اعتبار کشاورزان از منابع رسمی و غیررسمی اعتباری مصارف تولیدی و رفع هزینه‌های تولید است. در ایران با توجه به درآمد کم کشاورزان به ویژه کشاورزان کوچک که بخش اصلی کشاورزان ایران را تشکیل می‌دهند نمی‌توان انتظار داشت که نیازهای مالی و کمبود سرمایه را خود آنان برطرف کنند. توان مالی اندک سبب شده است که نیاز کشاورزان به سرمایه و اعتبارات به منظور دسترسی به خدمات و نهاده‌های جدید برای گذار از کشاورزی سنتی و همچنین رفع نیازهای مصرفی و هزینه‌های جاری تولید، بیشتر گردد. بنابراین اعطای تسهیلات و اعتبارات به کشاورزان راه‌گشای بسیاری از مشکلات آنها است. در صورت رفع نیاز سرمایه‌ای کشاورزان می‌توان انتظار بکارگیری توان واقعی بخش کشاورزی در اقتصاد کشور داشت (نجفی و یعقوبی، ۱۳۷۴).

با توجه به آنچه گفته شد اغلب چنین تصور می‌شود که مانع اصلی توسعه و پیشرفت کشورهای توسعه نیافته، کمبود سرمایه است و کشورها برای رهایی از دور باطل توسعه هیچ راهی جز انباشت سرمایه و ثروت ندارند. اما نگرش امروز بر این است که وجود سرمایه شرط لازم برای توسعه است اما شرط کافی نیست. یکی از راهکارهای مناسب برای رسیدن به توسعه و پیشرفت فنی و اقتصادی به کارگیری نظام‌های مالی کارا جهت به جریان انداختن سرمایه‌های راکد در جامعه است. زیرا این نظام‌ها با کارکردهای اساسی خود، یعنی گردآوری پس‌اندازها از منابع متنوع و هدایت آنها به سرمایه‌گذاری‌های تولیدی و مولد و نه صرفاً درآمدزا، ضمن روان ساختن مبادلات کالاها و خدمات باعث کاهش ریسک هزینه‌های تامین سرمایه از دو مجرای تراکم سرمایه و نوآوری‌های فنی خواهند شد و در نتیجه، آثار درخور توجهی بر ایجاد فرصت‌های جدید شغلی و افزایش ظرفیت‌های درآمدی جامعه خواهند گذاشت.

مزایای استفاده از عقود مزارعه و مساقات در تامین مالی بخش کشاورزی:

بدون شک عقود مبادله‌ای و مشارکتی مورد استفاده در بانک‌های ایران همگی از عقود صحیح بوده و آثار شرعی و اقتصادی لازم نیز در آنها دیده می‌شود. ولی آنچه در عمل مورد

استفاده قرار می‌گیرد در بسیاری از موارد خالی از اشکال نیست. که در این بین عقود بسیار پر مصرف مضاربه و سلف که در تامین مالی کوتاه‌مدت بخش کشاورزی کاربرد دارند حائز اهمیت هستند به واسطه آنکه با تدابیری قابل جایگزینی با عقود مزارعه و مساقات هستند حائز اهمیت می‌باشند.

همه می‌دانیم قرار دادها تابع نیت‌ها و قصد انسان‌ها است برای صحیح بودن قرارداد لازم است طرفین نسبت به آن قصد جدی داشته باشند. در حالی که قرارداد بسیاری از عقود اغلب صوری و ظاهری و خالی از قصد جدی شکل می‌گیرد حال اگر مسئولین بانک از صوری بودن قرارداد آگاه باشند قصد جدی در معامله تحقق پیدا نمی‌کند و قرارداد از اساس باطل خواهد بود. در مورد معامله سلف اگر معامله از روی قصد جدی انجام شود و قرارداد واقعیت داشته باشد بانک اصولاً باید نسبت به همه مراحل آن و همچنین بر فروش و مبلغ دریافتی و کیل نظارت داشته باشد، در صورتی که چنین نظارتی وجود ندارد و بانک جز اسناد و مدارک و محاسبات خود با چیز دیگری سروکار ندارد.

در مورد محاسبه سود معاملات سلف نیز به شیوه‌ای که بانک در مورد مضاربه و مشارکت و... داشته عمل می‌کند و چنان چه در آیین‌نامه اجرایی عملیات بانکی آورده شده ملاک محاسبه سود نرخ‌های تعیین شده است آن هم با توجه به زمان تحویل و محاسبه مدت. در این مورد نیز اشکالی که وجود دارد این است که نباید اضافه بر بهای کالا که در معامله بر آن توافق شده است مبلغی به عنوان بهره بر آن افزوده گردد و اگر معامله بر اساس قیمت مشخص و قطعی صورت گرفته است نرخ بهره و سود مورد انتظار معنی روشنی ندارد. در روش اجرای بانک‌ها نسبت به قرارداد مضاربه نیز اشکالات متعددی وجود دارد که بر هیچ یک از صاحب نظران پوشیده نیست.

اما در مورد عقود مزارعه و مساقات از آنجایی که هیچ نسبت ثابتی بین ارزش حاصل زمین زراعی یا باغ با سرمایه به کار رفته در عملیات کاشت، داشت و برداشت وجود ندارد و محصول به نسبت‌های معین بین صاحب زمین یا باغ و عامل تقسیم می‌شود از ایجاد هرگونه شبه‌ای در مورد پیش بینی سود با نرخ از پیش تعیین شده که به بهره شبیه‌تر است وجود ندارد و در صورتی که در موردی محصولی به دست نیاید چون بانک به جای پول با محصول سر و

کار دارد و بر خلاف معامله سلف مقدار آن از پیش مشخص نیست امکان محاسبه سود و دریافت آن توسط بانک وجود ندارد. بنابر آنچه گفته شد با بکارگیری عقود مزارعه و مساقات احتمال بکارگیری تسهیلات بانک در امور کشاورزی که مورد نظر مقامات مربوطه و برنامه‌های توسعه کشاورزی می‌باشد افزایش می‌یابد که در نهایت به توسعه روستاها و افزایش اشتغال و نیل به اهدافی همچون خودکفایی در محصولات کشاورزی خواهد انجامید و همچنین با جلوگیری از خروج منابع از بخش کشاورزی مدیریت منابع و در نهایت نقدینگی را در بخش‌های مختلف اقتصاد آسان‌تر خواهد نمود.

محدودیت‌های استفاده از عقود مزارعه و مساقات در تامین مالی بخش کشاورزی:

از آنجایی که در عقود مزارعه و مساقات بیشتر از آنکه عامل سرمایه در اختیار کشاورزان قرار گیرد بر مشارکت در عامل زمین، آب، بذر، کود، سم و سایر ابزار تولید و سایل حمل‌ونقل (ماده ۷۲ قانون عملیات بانکی بدون ربا) تاکید شده است مدیریت به کارگیری تسهیلات اعطایی به واسطه کمبود کارشناس زبده کشاورزی در سیستم بانکی مشکل است.

پیشنهادات و توصیه‌های سیاستی:

تحقیقات میدانی مولفین در استان فارس. مطالعات انجام شده نشان می‌دهد که در قسمت اعظم کشور کشاورزان با عقود مزارعه و مساقات آشنایی داشته و قراردادهایی شبیه آنها را صرفنظر از نام سال‌هاست که استفاده می‌کنند. بنابراین پیشنهاد می‌گردد با ترویج شرایط و احکام صحیح عقود مزارعه و مساقات توسط ارگان‌های مربوطه شامل جهاد کشاورزی، بانک کشاورزی، و سازمان تبلیغات اسلامی این قراردادها به صورت مدون و به شکلی واحد و قانونی تنظیم گردند. در نهایت این قراردادها می‌توانند ملاکی برای اعطای نهاده‌های تولید به عامل که اغلب از کشاورزان بی‌زمین یا کم‌زمین هستند قرار گیرد. در حالی که در مورد عقد سلف تسهیلات اغلب به صاحب زمین تعلق می‌گیرد. با توجه به مشکل اصلی دریافت تسهیلات توسط کشاورزان بی‌زمین که نبود وثیقه است بدینوسیله به افزایش اشتغال و جلوگیری از مهاجرت روستاییان به شهرها کمک می‌شود.

برنامه‌های توسعه کشاورزی مبتنی بر یک پارچه‌سازی اراضی مورد توجه دست اندرکاران می‌باشد و اغلب مورد حمایت بانک‌های توسعه‌ای و محلی برای دریافت کمک‌های مالی توسط دولت‌ها می‌باشد؛ اما ناهمگونی ژئومورفولوژیک زمین‌های مناطق اجرای طرح‌ها محدودکننده پیشرفت و یا اجرای این طرح‌ها می‌باشند. در چنین مواردی با توجه به آنکه فرایند تقسیم سود در عقود مورد بحث مقاله تحت تاثیر مرحله داشت قرار دارند و حاصلخیزی و سایر عوامل موثر بر راندمان زمین را می‌توان در آنها به دقت لحاظ کرد، استفاده از آنها توصیه می‌شود. همچنین استفاده از این عقود توسط ارگان‌هایی مانند وزارت نیرو جهت مشارکت با بخش خصوصی در بهره‌برداری از زمین‌های حوضه آبریز و نیز زیر سدها قابل استفاده است.

درمورد رفع محدودیت استفاده از این عقود آنچنان که گفته شد می‌توان تسهیلات لازم را در اختیار تعاونی‌های تولید روستایی یا ارگان‌های مشابه آنها قرار داد و آنها به عنوان شرکت‌های تامین‌کننده مالی ضمن پوشش ریسک عدم بازپرداخت نسبت به تامین مالی تولیدکنندگان خرد اقدام کنند. در این بین نظارت بر اعطای تسهیلات خرد توسط کارشناسان بخش خصوصی انجام می‌گیرد و بانک بر مشتریان محدودی نظارت می‌کند.

فهرست مراجع و ماخذ :

- ۱- بخشوده، محمد، اصول اقتصاد تولید محصولات کشاورزی، کرمان، انتشارات دانشگاه شهید باهنر کرمان، (۱۳۷۵).
- ۲- بخشوده، محمد و اکبری، احمد، اقتصاد کشاورزی، چاپ دوم، کرمان، انتشارات دانشگاه شهید باهنر کرمان، (۱۳۸۲).
- ۳- بلکبرن، دونالد، بنیان‌ها و تحول فعالیت‌ها در ترویج کشاورزی، فرج اله حسینی، سید جمال، تهران، مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی (۱۳۸۰).
- ۴- تودارو، مایکل، توسعه اقتصادی در جهان سوم، فرجادی، غلامعلی، چاپ نهم، تهران، موسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی توسعه، (۱۳۷۸).
- ۵- سلطانی، غلامرضا و نجفی، بهالدین، اقتصاد کشاورزی، چاپ اول ویراست سوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، (۱۳۸۵).
- ۶- شهبازی، اسماعیل، توسعه و ترویج روستایی، چاپ چهارم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، (۱۳۸۴).
- ۷- کویایی، مجید، اصول اقتصاد کشاورزی، چاپ هفتم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران (۱۳۷۹).
- ۸- لیونبرگر، هربرت. اف. و گوین، پال. اچ.، انتقال تکنولوژی از محققان به بهره برداران کشاورزی، محمد چیذری، تهران، انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، (۱۳۷۴).
- ۹- نجفی، سیدبهاالدین، بررسی ویژگی‌ها و تخمین تابع تقاضای اعتبارات کشاورزی در استان فارس، مجموعه مقالات همایش تأمین مالی کشاورزی، تجربه‌ها و درس‌ها، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، پژوهشکده اقتصاد، (۱۳۸۲).
- ۱۰- نجفی، سید بها الدین، جزوه درس اقتصاد توسعه و سیاست کشاورزی، مقطع لیسانس، دانشگاه شیراز، (۱۳۷۸).
- ۱۱- یزدخواستی، بهمن، مروری بر سیر تحولات اعتبارات و تجهیز منابع در بانک کشاورزی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مجموعه مقالات همایش تأمین مالی کشاورزی، تجربه‌ها و درس‌ها، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، پژوهشکده اقتصاد، (۱۳۸۲).
- ۱۲- یعقوبی، وحید و نجفی، سید بهالدین، تأمین مالی خرد: راهکاری نوین برای کاهش فقر جوامع روستایی، اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال سیزدهم، شماره ۴۹، بهار، ۳۰-۴۳، (۱۳۸۴).
- ۱۳- یعقوبی، وحید و نجفی، سید بهالدین، بررسی ارتباط بین ویژگی‌های شخصی زارعین و دستیابی به اعتبارات رسمی و غیررسمی در بازار مالی روستائی، مجموعه مقالات همایش تأمین مالی کشاورزی، تجربه‌ها و درس‌ها، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، پژوهشکده اقتصاد، ۱۰۵-۱۱۹، (۱۳۸۲)